

Barbara Jędrychowska

Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytet Wrocławski

**WILEŃSKIE ŹRÓDŁA
DO BADAŃ BIOGRAFICZNYCH
(I POŁOWA XIX WIEKU)**

Wilno, z racji własnej historii, to miasto szczególne. Wraz ze swoją społecznością – od czasów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego włączonego w Rzeczypospolitą Obojga Narodów, przez okres rosyjskiego zaboru, odrodzoną i niepodległą Polskę, politycznie zawiąłane lata II wojny światowej, aż po 1945 rok, kiedy formalnie znalazło się pod okupacją sowiecką – kształtowało świadomość i tożsamość narodową, religijną i kulturową kolejnych generacji kresowych Polaków. Od wieku XVI do grudnia 1939 roku ogromny wkład w tym zakresie wniósł Uniwersytet Wileński (do reform KEN jezuicka Akademia Wileńska, potem Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego). Dzięki utworzonemu na początku XIX stulecia Wileńskiemu Okręgowi Naukowemu (podporządkowanemu petersburskiej władzy oświatowej), ze stojącym na czele Cesarskim Uniwersytetem, miasto stało się nieformalną „polską stolicą kulturalną zaboru rosyjskiego”¹.

¹ Por. D. Beauvois, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław 2010.

Po klęsce zbrojnego zrywu 1863 roku, wraz z okresem pozytywizmu, na Kresach Północnych upowszechniały się wileńskie inicjatywy, wynikające z założeń pracy organicznej. Realizowano także idee pracy u podstaw poprzez tworzenie zakonspirowanych szkół i kompletów czy też podejmowanie działań oświatowych wśród osób dorosłych. W organizację tajnego nauczania angażowały się zwłaszcza kobiety, w wielu przypadkach do dzisiaj anonimowe: nauczycielki, lekarki, literatki². Do końca XIX stulecia w rusyfikowanym Wilnie rozwijało się polskie życie literackie, artystyczne, muzyczne oraz ruch księgarski i wydawniczy (mimo prób jego wyeliminowania)³. Po odzyskaniu niepodległości to blisko 200-tysięczne kresowe miasto wniosło swój znaczący wkład w rozwój naukowy i kulturalny nie tylko Kresów, ale całej II RP⁴. Od połowy wieku XX wileńska tożsamość była istotnym wyznacznikiem twórczości wybitnych literatów, między innymi Czesława Miłosza czy Tadeusza Konwickiego. Wilno stało się dla nich, jak i dla wielu tysięcy Polaków, symbolem utraconej ojczyzny, z którą jednak nigdy się nie rozstali. Miłosz ujął to poetycko we frazie wiersza napisanego w Berkeley w roku 1963: „Nigdy od ciebie, miasto, nie mogłem odjechać [...]”⁵.

Nie wszyscy Wilnianie mogą indywidualnie zaistnieć na kartach biografistyki, jednak losy ich wszystkich weszły na stałe w zbiorową historię ważnego dla nich miasta, Kresów i Polski.

Charakter miasta określają jego mieszkańcy. Jako miejsce znaczące w procesie dorastania, edukacji oraz osobistych i zawodowych doświadczeń powinno być ono zawsze widoczne w ich biografiami.

² A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 274–277, 284–287, 297–304.

³ Tamże, s. 124–175, 202–205, 215–239.

⁴ Z Wilnem związani byli m.in. Władysław Tatarkiewicz, Marian Zdziechowski, Ludwik Chmaj, Stanisław Pigoń, Stanisław Kolankowski, Władysław Dziewulski, Ferdynand Ruszczyc, Ludomir Ślendrański, Juliusz Osterwa, Czesław Miłosz, Kazimiera Iłakowiczówna, Konstanty I. Gałczyński, Stanisław Mackiewicz (Cat).

⁵ Cz. Miłosz, *Nigdy od ciebie, miasto*, w: *Ze struny na strunę. Wiersze poetów Polski Odrodzonej 1918–1978*, oprac. A. Lam, Kraków 1980, s. 483.

Aby jednak nie stały się one tylko biogramem lub życiorysem, muszą uwzględniać zróżnicowane konteksty historyczno-kulturowe. Dla historyka edukacji, podejmującego klasyczne badania biograficzne i koncentrującego się na ziemiach litewsko-białoruskich początku XIX wieku, punktem wyjścia musi być świadomość czasu, miejsca i złożoności uwarunkowań towarzyszących życiu ówczesnego społeczeństwa na tamtych terenach. Utworzony w 1803 roku na tzw. Ziemiach Zabiranych Wileński Okręg Naukowy, którego działalność została przerwana po niespełna trzydziestu latach, stanowi dla biografistyki pedagogicznej niezwykle interesujący obszar eksploracji naukowej. Jednak prace, które dotąd powstały w tym zakresie, ciągle nie dają pełnego obrazu i wymagają mniej lub bardziej istotnych uzupełnień lub reinterpretacji⁶. Nie jest to możliwe bez odwołania do źródeł jako świadectwa konkretnych zdarzeń oraz szeroko rozumianego życia społeczno-politycznego w określonym czasie i miejscu. Dopiero dotarcie do archiwaliów pozwala na wyjaśnienie genezy wydarzeń oraz poznanie motywacji ludzi i rozumienie skutków ich działań. Wszystkie te składowe stanowią podstawę rzetelnej biografii – indywidualnej lub zbiorowej.

Ciągle czekają więc na opracowanie wielopłaszczyznowe biografie nauczycieli i uczniów Wileńskiego Okręgu Naukowego. Nie wiemy, czy w historycznych okresach nadziei (np. kampanii napoleońskiej) lub zagrożeń (m.in. procesy studentów wileńskich i uczniów szkół średnich, klęska powstania 1830 roku) stanowili oni zintegrowane środowisko. Jakie podejmowali wówczas decyzje i jakie ponieśli ich konsekwencje. Jakie przyjmowali postawy wobec procesu powolnej rusyfikacji – czy mieli świadomość tego zjawiska. Nieznane są losy wielu uczniów i nauczycieli więzionych i zsyłanych po 1825 roku w głąb Rosji lub na Syberię. Posiadamy jedynie wybiórcze informacje o tych nauczycielach, którzy byli bezpośrednimi kontynuatorami KEN na ziemiach zaboru rosyjskiego. Jak długo i w jakim zakresie udawało się im realizować założenia programowe jej reform. Nie znamy historii życia i dróg awansu zawodowego przedstawicieli administracji szkol-

⁶ Jako przykład posłużyć może praca cytowanego już francuskiego profesora Daniela Beauvois, dotycząca funkcjonowania polskiego szkolnictwa pod zaborem rosyjskim w Wileńskim Okręgu Naukowym.

nej Wileńskiego Okręgu Naukowego (dyrektorów szkół) przed 1824 rokiem i po wileńskim procesie filomatów i filaretów – a pełnili oni przecież kluczowe stanowiska dla zabezpieczenia ciągłości polskiej tradycji edukacyjnej na Ziemiach Zabrzanych. Brakuje informacji na temat losów wyróżniających się uczniów i nauczycieli szkół różnych szczebli (uniwersytetu, szkół powiatowych i gimnazjów). Oczekują na szczegółowe monografie szkół średnich kuratorii wileńskiej wraz ze swoimi uczniami i nauczycielami zaangażowanymi w spiski i organizacje patriotyczne w latach 20. XIX wieku. Bez uwzględnienia czynników, oddziałujących na ich decyzje i motywujących do podejmowania nieprawomyślnych działań, niemożliwe jest opracowanie pełnych naukowych biografii (indywidualnych i zbiorowych).

Wilno od stuleci gromadziło dokumentację życia swojej społeczności i jej instytucji, ale również całych Kresów, o ile łączyły je z nim jakiegokolwiek zależności: administracyjne, polityczne, społeczne, gospodarcze, kulturalne czy religijne. Poprzez uniwersytet miasto było ściśle związane z całymi ziemiami polskimi pozostającymi pod zaborem rosyjskim. Uczelnia kontrolowała podporządkowane sobie instytucje szkolne, ale przede wszystkim integrowała społeczność kresową. W odniesieniu do lat 1803–1832 (Wileński Okręg Naukowy) dzisiejsze Wilno udostępnia ważne i bogate kolekcje archiwalno-biblioteczne. Po II wojnie światowej, mimo niekorzystnych dla Polaków decyzji politycznych w zakresie jego państwowej przynależności, ich naukowa praca mogła być tam prowadzona praktycznie bez większych przeszkód. O ile jednak w okresie radzieckim swobodne czerpanie z naukowych zasobów miasta umożliwiało polskim badaczom komunikacja w języku polskim lub powszechnie znanym języku rosyjskim (na poziomie ustnym i pisany), obecnie hermetyczność języka litewskiego utrudnia prowadzenie kwerend: młode pokolenie Litwinów coraz rzadziej posługuje się językiem polskim i rosyjskim. W związku z tym także odwoływanie się w badaniach do litewskich wydawnictw źródłowych jest w dużym stopniu nierealne, a sukcesywne zastępowanie przez litewskie instytucje archiwalno-biblioteczne katalogów i inwentarzy polsko-rosyjskich litewskimi, utrudnia pracę naukową.

Wśród archiwów i bibliotek wileńskich, które gromadzą i udostępniają swoje zbiory niezbędne dla prac z zakresu XIX-wiecznej biogra-

fistyki pedagogicznej, wyróżnić należy przede wszystkim Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (Lietuvos valstybes istorijos archyvas) oraz dwie naukowe biblioteki z kolekcjami rękopisów: Bibliotekę Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka) i Bibliotekę im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos moksl akademijos Vrublevski biblioteka).

Początki Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego sięgają II połowy XVIII wieku. Funkcjonowało ono wówczas jako Archiwum Akt Dawnych (1795–1852), następnie Centralne Archiwum Wileńskie (1852–1915), przy którym utworzono Archiwum Powszechne, gromadzące XIX- i XX-wieczne dokumenty, oraz Muzeum Murawjowa (1898). W czasie ewakuacji w 1914 roku Rosjanie wywieźli z archiwum wiele cennych dokumentów. Po okresie jego zarządzania przez Niemców, następnie Radę Litewską, po wkroczeniu do miasta sowieków przejęte zostało przez rząd bolszewicki. Po włączeniu Wilna do Polski zaczęło funkcjonować pod nazwą Archiwum Państwowego, w składzie którego znalazły się zachowane zbiory Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Powszechnego oraz Archiwum Murawjowa. II wojna światowa nie spowodowała poważniejszych strat w jego kolekcjach. Utworzone w 1941 roku Centralne Archiwum Państwowe Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w roku 1957 przekształcono w Archiwum Historyczne. Po odzyskaniu w 1990 roku przez Litwę niepodległości przyjęło ono obecną nazwę: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne⁷.

W badaniach biograficznych, odnoszących się do Wileńskiego Okręgu Naukowego, podstawowe źródła tej instytucji zawarte są w zespole archiwalnym Z(F) 567 pod nazwą *Zarząd oświaty Okręgu Wileńskiego*, liczącym blisko 67 tysięcy jednostek inwentarzowych/voluminów (s.vnt.). Większość archiwaliów, aż do procesu filomatów i filaretów w 1824 roku, zapisana jest w języku polskim. Od roku następnego, kiedy wprowadzony został oficjalny nakaz prowadzenia szkolnej dokumentacji (urzędowej korespondencji, podań, raportów, sprawozdań,

⁷ R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922. Rys historyczny*, Wilno 1923; M. Kocójowa, *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, Kraków 1993, s. 143–144.

spisów) w języku rosyjskim, źródła są tego potwierdzeniem, a jednocześnie jednym ze świadectw początku procesu rusyfikacyjnego na Ziemiach Zabrzanych. Zasoby zespołu 567 są zróżnicowane i dotyczą praktycznie wszystkich spraw szkolnych ośmiu guberni Okręgu (szkół publicznych i prywatnych każdego szczebla): od organizacyjno-administracyjno-finansowych, naukowo-dydaktycznych i wychowawczych, po wydarzenia powiązane z sytuacją społeczno-polityczną – buntami i tajnymi związkami młodzieży oraz toczącymi się w związku z tym śledztwami i procesami⁸, wprowadzaną systematycznie cenzurą i coraz bardziej rygorystycznymi regulaminami szkolnymi. Podstawowe dane dla opracowania indywidualnych i zbiorowych biografii uczniów, nauczycieli oraz administracji szkolnej niższego i wyższego szczebla, zawarte są m.in. w półrocznych i rocznych służbowych raportach o stanie szkół (sporządzanych przez dyrektorów i wizytatorów), służbowej korespondencji, szczegółowych spisach uczniów z danymi o ich wieku, wyznaniu, statusie społecznym, stanie zdrowia, zawierającymi także ocenę pilności, „postępku w naukach”, obyczajów, ogólnej „zdadności” czy informacje o ukończeniu szkoły i uzyskanym dyplomie. Niekiedy w dokumentach odnaleźć można wypracowania uczniowskie, ich rysunki, utwory literacko-poetyckie (nie zawsze prawomyślne). W przypadku nauczycieli sporządzane były przez dyrektorów systematycznie tzw. karty przebiegu służby (formularzy spiski), w których zamieszczały zgodnie z obowiązującym wzorem: datę i miejsce urodzenia, udokumentowane pochodzenie społeczne, stan cywilny (ewentualnie stan rodziny), etapy kształcenia się, kolejne lata pracy zawodowej, znajomość podstaw pedagogiki⁹, niekiedy rysopis,

⁸ W tym przypadku odwołać się można również do zespołu nr 378 – *Kancelaria wileńskiego gubernatora wojennego*; nr 421 – *Kancelaria policmajstra wileńskiego*; nr 779 – *Komisja Sądu Wojennego w Wilnie: Akta śledcze i sądu wojennego dotyczące odkrycia w guberni wileńskiej, w gimnazjum krożskim, tajnego towarzystwa „Czarni Bracia”, rozpowszechniającego pisma o rewolucyjnym charakterze*. W archiwum znajduje się też dokumentacja śledztw prowadzonych w szkołach w Poniewieżu, Kownie, Kiejdanach, Świsłoczy – Z(F) 567.

⁹ Uniwersytet wymagał od nauczycieli znajomości pedagogiki Augusta H. Niemeyera (1754–1826) i zalecił sprowadzanie do bibliotek szkolnych Wileńskiego Okręgu Szkolnego jego pracy pt. „Podstawowe zasady wychowania i na-

stan zdrowia, uzyskiwane nagrody oraz służbowe awanse i rangi. Interesujących informacji o nauczycielach dostarczają również ich podania, listy i prośby kierowane do władz szkolnych różnego szczebla.

Cenne dokumenty do biografii pedagogicznych odnaleźć można również w archiwalnym zespole 721 (Uniwersytet Wileński), obejmującym lata 1792–1832, z wykazanymi ponad 1300 jednostkami inwentarzowymi. Na jego kolekcję w dużym stopniu składa się korespondencja między władzami uczelni (rektorami), kuratorami oraz władzami oświatowymi w Petersburgu, a także dokumentacja o charakterze wewnętrznym. W tym przypadku oprócz źródeł, odnoszących się bezpośrednio do Uniwersytetu (jego organizacji, struktury, kadry nauczającej i studentów, wydarzeń związanych z uczelnią), drugą grupę stanowią te, które wynikają z usytuowania Uniwersytetu jako władzy zwierzchniej nad szkolnictwem Wileńskiego Okręgu Naukowego. Jak w przypadku zespołu 567, również i tutaj można dotrzeć do informacji o przebiegu służby profesorów akademickich i władz uczelni, ich awansach zawodowych, dorobku naukowym, nagrodach, udziale w życiu społecznym miasta, niekiedy problemach bytowych i życiowych (w tym również ich rodzin) czy zaangażowaniu w nielegalne organizacje. Jednocześnie dostępne są także dokumenty o nauczycielach szkół podległych Uniwersytetowi, będące niekiedy istotnym uzupełnieniem źródeł z zespołu 567. Podobne odniesienia możliwe są w stosunku do studentów oraz uczniów szkół wszystkich szczebli, podporządkowanych wileńskiej uczelni.

Archiwalny zespół 721 nie zawsze jest doceniany przez badaczy, zwłaszcza pedagogów-historyków oświaty, koncentrujących swoje zainteresowania naukowe na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim. Zazwyczaj korzystają oni z zasobów rękopiśmiennych Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Analogiczną uwagę można przypisać do zespołu archiwalnego pod nazwą *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie* Z(F) nr 1135, mieszczącego blisko 1500 jednostek inwentarzowych. Na jego kolekcję składają się dokumenty od XIV stulecia do końca działalności Towarzystwa w latach 40. wieku XX. Wiele osób, podejmujących

uczania” (wyd. 1796). Trzytomowe dzieło Niemeyera stało się w XIX wieku jednym z najbardziej uznanych podręczników pedagogiki w Niemczech.

problematykę szkolnictwa, nauki i kultury Ziemi Wileńskiej w II RP, decyduje się głównie na kwerendy w Litewskim Państwowym Archiwum Akt Nowych (Lietuvos centrinių valstybės archyvas), skoncentrowanym na zbiorach okresu międzywojnia. Żaden z 24 inwentarzy zespołu nr 1135 nie odwołuje się bezpośrednio do Wileńskiego Okręgu Naukowego, jednak można w nich odnaleźć pojedyncze źródła w tym zakresie, ważne dla badań biograficznych. Należą do nich m.in. protokoły posiedzeń Uniwersytetu Wileńskiego, archiwa niektórych profesorów czy archiwum filomaty Tomasza Zana. Najcenniejsze jednak w tym zespole są zbiory istotne dla budowania kontekstu historyczno-społecznego i kulturowego pedagogicznych biografii I połowy XIX wieku: plany i mapy Wilna, kartoteki miejscowości i majątków, opisy kościołów i klasztorów, autografy, dokumenty związane z powstaniem listopadowym, podręczniki.

Osadzenie indywidualnych lub zbiorowych biografii w realiach życia społeczno-politycznego na obszarze Ziem Zabrzanych w czasach Aleksandra I i w pierwszych latach panowania Mikołaja I nie jest możliwe także bez dotarcia do wydzielonych zespołów centralnych i lokalnych instytucji sądowno-administracyjnych, gubernialnych i okręgowych organów władzy (cywilnej i wojskowej), komisji śledczych (zwłaszcza za lata 1824–1825 oraz w okresie powstania 1830 roku), kurii i kancelarii biskupich, klasztorów, kościołów i wspólnot religijnych, instytucji naukowych i kulturalnych, dokumentów rodowych, prasy i cenzury. Najstarszą placówką naukową udostępniającą zbiory rękopiśmienne jest Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego. Jej historia, podobnie jak i miasta, jest złożona, a zbiory wielokrotnie rozprasane i dekompletowane¹⁰. Założona została przy utworzonej w XVI wieku Akademii jezuickiej, poddana reorganizacji wraz z uczelnią w okresie Komisji Edukacji Narodowej i funkcjonowała do początku XIX stulecia jako Biblioteka Szkoły Głównej Wileńskiej. Po wprowadzeniu w 1803 roku Wileńskiego Okręgu Naukowego w struktury administracyjne państwa rosyjskiego rozwijała się już przy Cesarskim Uniwersytecie

¹⁰ J. Borowczyk, *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824*, Poznań 2003, s. 46–47; J. Lipski, *Archiwum Kuratorii Wileńskiej Ks. Ad. Czartoryskiego*.

Wileńskim. Wyroki, które zapadły w połowie lat 20. w procesie filomatów, zapoczątkowały ograniczanie jej działalności, aż do zamknięcia w roku 1832. Kolekcje dokumentów liczyły wówczas około 52 tysiące tomów (przy 8680 jednostkach w roku 1800). Następstwem likwidacji Uniwersytetu i jego biblioteki było przeniesienie blisko 11 tysięcy tomów do Charkowa i Kijowa, a pozostałą część rozdzielono między wileńską Akademię Medyko-Chirurgiczną i Rzymsko-Katolicką Akademię Duchowną. Po kolejnych dziesięciu latach funkcjonowania zbiorów w nowych instytucjach praktycznie nic z nich w Wilnie nie pozostało: 21 tysięcy wolumenów medycznych wywieziono do Kijowa, natomiast o charakterze teologicznym do Petersburga, gdzie na ich bazie utworzono Bibliotekę Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej. Dopiero w II połowie lat 60. XIX wieku z przejętych przez Rosjan księgozbiorów klasztornych i Muzeum Archeologicznego Eustachego Tyszkiewicza powstała w Wilnie Biblioteka Publiczna. Pod koniec stulecia włączono do niej skonfiskowane prywatne polskie księgozbiory, księgozbiory szkolne i archiwalia należące do wileńskiej Katedry. Niezwykle ważną jej kolekcję stanowiły wówczas rękopisy związane z historią Polski (m.in. rozbiorami) oraz życiem społeczno-politycznym na Litwie, liczące przed I wojną około 130 tysięcy jednostek. Najcenniejsze z nich Rosjanie wywieźli w 1915 roku (m.in. rękopisy pergaminowe, część papierowych, inkunabuły i rzadkie XVI-wieczne druki). Na bazie pozostałych zbiorów po odzyskaniu Wilna Polacy utworzyli w 1919 roku Bibliotekę Publiczną i Uniwersytecką. Jej zasoby uzupełniano systematycznie darami wartościowych kolekcji. Po II wojnie stały się one podstawą wyodrębnionego w Bibliotece działu Rękopisów, który w 1967 roku liczył około 86 000 jednostek inwentarзовych, a 30 lat później ponad 200 000¹¹.

Dla biografistyki pedagogicznej, koncentrującej się na Wileńskim Okręgu Naukowym, zbiory rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego stanowią ważne źródło dla naukowych kwerend. Zwłaszcza zespół nr 2: *Kancelaria Kuratora Wileńskiego Okręgu Szkolnego (Kuratorium A. Czartoryskiego)*, który zawiera ponad 900 inwentarzy, obejmuje istotne archiwalia odnoszące się do szkół i zakładów eduka-

¹¹ M. Kocójowa, dz. cyt., s. 3–4.

cyjnych wszystkich szczebli podległych Uniwersytetowi, z uwzględnieniem informacji o dyrektorach, nauczycielach i uczniach. Istotne dla tego zespołu są sprawozdania z wizytacji generalnych wizytatorów uniwersyteckich, przeprowadzanych we wszystkich guberniach i ich powiatach w Okręgu, ale także protokoły z posiedzeń Rządu i Rady Uniwersytetu Wileńskiego, m.in. dotyczące śledztwa przeciw filaretom. Znaleźć tu można zarówno materiały do opracowania szerokiego tła geograficzno-społeczno-kulturowego środowiska szkolnego w ujęciu opisowym i statystycznym, jak i szczegółowe charakterystyki nauczycieli, z ich ostateczną oceną i zaleceniami. Analiza corocznych wizytacji uniwersyteckich oraz sprawozdania dyrektorów szkół dają bogaty i niezwykle interesujący zbiorowy obraz kadry dydaktycznej kuratorii wileńskiej, ale także umożliwiają sporządzenie rzetelnych jednostkowych biografii pedagogicznych nauczycieli.

Kolejny zespół rękopisów – nr 13, noszący nazwę *Academia et Universitas Vilnensis (1579–1773)*, umożliwia opracowanie lub uzupełnienie wielu uczniowskich biografii. Jego zasoby zawierają m.in. materiały źródłowe o nadzorze nad młodzieżą szkolną w latach 20., a także dochodzeniach prowadzonych przez komisje śledcze Nowosilcowa w szkołach średnich Wileńskiego Okręgu Naukowego w związku z procesami uczestników konspiracji studenckich. Uzupełniające dokumenty, niezbędne dla ujęcia szerokiego kontekstu ich życia, ale także funkcjonowania szkolnictwa kuratorii wileńskiej, zawarte są w wielu innych zespołach rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, m.in.: *Magistrat m. Wilna*, *Architektoniczne plany i szkice*, *Inwentarze majątków ziemskich* i *Plany ziemskie*, czy w bogatych zbiorach kościelnych i prywatnych. Oddzielny zespół rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, istotny dla badań biograficznych, został wydzielony z dokumentów związanych z Towarzystwem Filomatów (Z/F 24 – *Towarzystwo Filomatów*). Jest on już w większości rozpoznany i opracowywany¹². Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk po-

¹² Między innymi J. Borowczyk, dz. cyt.; *Archiwum Filomatów*, część I, *Korespondencja 1815–1823*, oprac. J. Czubek, T. I–V, Kraków 1913–1923; *Archiwum Filomatów*, część II, *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, T. I–III, oprac. S. Szpotański, S. Pietraszkiewiczówna, Kraków 1920–1934.

wstała na bazie prywatnych zbiorów polskiej rodziny Wróblewskich jako Towarzystwo „Biblioteka imienia Eustachego i Emilii Wróblewskich”. Założył ją w 1912 roku znany wileński adwokat i bibliofil Tadeusz Stanisław Wróblewski (1826–1925), syn Eustachego. Przekształcona wówczas w bibliotekę publiczną liczyła około 65 000 książek, 1000 map, blisko 5000 rękopisów oraz autografów i przez dłuższy czas mieściła się w mieszkaniu właściciela. W jednym z punktów nowego Statutu Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Eustachego i Emilii Wróblewskich, założonego w 1922 roku przez Wróblewskiego, zatwierdzony został warunek działalności Biblioteki: „Siedzibą Towarzystwa jest miasto Wilno i zbiory Towarzystwa z Wilna wywiezione być nie mogą”. Trzy lata później, w chwili śmierci jej założyciela, zbiory powiększyły się do ponad 80 000 książek, około 3000 rękopisów oraz zawierały cenne kolekcje ekslibrysów, map, rycin, obrazów i innych dzieł sztuki. W 1925 roku Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nabyło dla Biblioteki pałac Tyszkiewiczów, do którego zbiory przeniesiono w 1931 roku. Sześć lat później Ministerstwo zatwierdziło Statut Państwowej Biblioteki im. Eustachego i Emilii Wróblewskich. Po zdobyciu Wilna przez sowietów wywieziono z niej do Związku Radzieckiego wiele cennych XVI–XVII- i XVIII-wiecznych kolekcji. Po przekazaniu miasta Litwie Bibliotekę przekazano Instytutowi Lituaniistyki, tym samym zmieniając jej status i nazwę na Biblioteka Centralna Instytutu Lituaniistyki. Kiedy w 1941 roku Instytut został przekształcony w Akademię Nauk Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, bibliotekę kolejny raz przemianowano na Bibliotekę Centralną Akademii Nauk Litewskiej SRR. Włączono wówczas w jej zasoby m.in. część zbiorów polskiej Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (około 77 000 tomów) oraz XIV-wieczne rękopisy Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie. Nie zdążono przekazać wówczas wszystkich najcenniejszych kolekcji, które w czasie II wojny zostały zniszczone. W marcu 1943 roku władze niemieckie zamknęły Bibliotekę i wznowiła ona swoją działalność jesienią 1944 roku po zajęciu Wilna przez wojska Armii Czerwonej. Po wojnie udało się odzyskać część rękopisów wywiezionych do Rosji w 1915 roku, przekazano do niej również niektóre kolekcje polskich rękopisów oraz Archiwum Kapituły Wileńskiej. W 2009 roku przywrócono w nazwie

instytucji nazwisko fundatora i zatwierdzono nowy Statut Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk. W 2011 roku jej zbiory liczyły blisko 4 miliony jednostek inwentarzowych z zawartą w nich liczbą około 300 tysięcy rękopisów¹³. Korzystanie z jej zasobów nie należy do łatwych, choćby ze względu na katalogi i inwentarze opracowane w dużej części w języku litewskim. Cierpliwy ich przegląd pozwala jednak na wyodrębnienie co najmniej kilku zespołów, zawierających świadectwa z wydarzeń i działalności osób związanych z Wileńskim Okręgiem Naukowym. Na uwagę zasługują m.in. zbiory rękopisów dotyczące różnych form organizacji życia studenckiego i szkolnego, a także powiązanych z nimi komisji śledczych, powoływanych na początku lat 20. XIX wieku. Wymienić w tym przypadku należy zespół nr 9, funkcjonujący pod niewiele mówiącą nazwą *Dział ogólny*, m.in. z dokumentami Uniwersytetu Wileńskiego. W jednej spośród trzech wydzielonych *Kolekcji rękopisów byłej wileńskiej Biblioteki Publicznej (XV–XIX wiek)*, z łączną liczbą ponad 800 jednostek inwentarzowych, zgromadzono materiały ze śledztwa Nowosilcowa, w tym odnoszące się np. do likwidowanej w 1824 roku szkoły w Kiejdanach, papiery filomackie czy teksty promienistych (zespół nr 17). W „Zbiorze partii i stowarzyszeń” zawarto zespół nr 60: *Rękopisy Towarzystw Filomatów i Filaretów*, obejmujący lata 1817–1821. Na wiele ważnych dla badań biograficznych dokumentów historyk edukacji natrafić może w wyodrębnionych przez Bibliotekę około 200 zespołach rękopiśmiennych pod nazwą „Zbiory prywatne”. Gromadzone były one na przestrzeni kilku wieków przez osoby związane z Uniwersytetem Wileńskim w latach 1803–1832, ale również przez niezależnych historyków, bibliografów, bibliotekarzy czy prywatnych kolekcjonerów źródeł archiwalnych. Do tych ostatnich należał znany wileński kolekcjoner Lucjan Uziębło (1864–1942), któremu na początku XX wieku została powierzona pod opiekę część Archiwum Kuratorii Wileńskiej księcia Adama Czartoryskiego. W 1946 roku, już po śmierci Uziębły, zbiory te trafiły do Biblioteki. W zespole pod nazwą *Uziębło Lucjan (Z/F 151)*,

¹³ S. Rygiel, H. Dregé, *Biblioteka im. Wróblewskich w Wilnie: 1912–1939*, Wilno 1934; *Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk 1912–2012*, Vilnius 2012.

liczącym ponad 2000 wolumenów, zachowało się wiele dokumentów, m.in. związanych z procesem filareckim, obejmującym nie tylko Uniwersytet, ale też uczniów i nauczycieli, zwłaszcza szkół średnich, jemu podporządkowanych. Niektóre z zachowanych prywatnych zbiorów stanowią samodzielne kolekcje wykładowców i wychowanków Cesarzowskiego Uniwersytetu Wileńskiego z I połowy XIX wieku, społeczników wileńskich, lekarzy, pisarzy i poetów, duchownych czy historyków. Dokumentują one życie ówczesnego społeczeństwa na ziemiach zaboru rosyjskiego i mogą stanowić materiał do opracowania jednostkowych i zbiorowych biografii. Przy okazji coraz częściej podejmowanych w Polsce jakościowych badań biograficznych pojawiają się wśród badaczy wątpliwości i pytania: czy powinny być one traktowane jako metoda (metoda biograficzna), czy zbiór metod i technik (metody biograficzne), a może podejście – strategia badawcza?¹⁴ Historykowi edukacji uprawiającemu klasyczną naukę na szczęście takie rozterki zazwyczaj nie zaprzętają myśli i nie zakłócają procesu badawczego. Jego „braki” czy „ignorancję” w tym zakresie tłumaczy ujęcie historyczne prowadzonych badań, a przede wszystkim specyfika źródeł, jakimi dysponuje lub jakie musi zdobyć. Koncentruje się więc na możliwości ich pozyskania, rzetelnym odczytaniu, analizie, interpretacji i opisie. Konieczna jest w tym przypadku znajomość przynajmniej podstaw warsztatu badawczego historyka, których niestety nie jest w stanie zdobyć w trakcie studiów pedagogicznych. Ponieważ celem badań biograficznych w perspektywie historyczno-pedagogicznej jest poznanie zjawisk i procesów związanych z historią życia człowieka (określonej społeczności), w tym złożonych procesów edukacyjnych (kształtujących jego postawy i system wartości), konieczna jest zatem także wiedza z zakresu pedagogiki, historii, socjologii, kultury, filozofii. Dopiero ona pozwoli na ujęcie życia w szerokim kontekście i zrozumienie motywów działania jednostek i zachowań zbiorowości społecznych. Dlatego historykowi wychowania – przynajmniej na razie – nie stawia się zarzutów nienaukowości, kiedy w swoich badaniach biograficznych nie uwzględni np. koncepcji trajektorii, ontologii czy epistemolo-

¹⁴ *Uczenie się z (własnej) biografii*, pod red. E. Dubas, W. Świtalskiego, Łódź 2011, s. 6.

gii. Rzetelnie napisaną biografię powinno się czytać z zainteresowaniem (a więc nie tylko jako zbiór dat i faktów), zwracając szczególną uwagę na materiał źródłowy jako podstawę opracowania oraz język przekazu, a przedmiotem naukowej refleksji mógłby stać się m.in. jej wymiar idiograficzny lub nomotetyczny.

Summary

VILNIUS SOURCES FOR BIOGRAPHICAL RESEARCH (THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY)

The following paper aims to present the archival and bibliographical sources from Vilnius. These sources are important for the study of pedagogical biographies of the Polish society in the area of Vilnius Scientific District (1803–1832). Additionally, the paper points out to the problems of contemporary pedagogy historians related to their scientific work in this area.